



STADS

geschiedenis



nummer 1
11^e jaargang - 2016



Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen
Tel.: +32 (0)32 65 42 80
E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Pim Kooij (RU Groningen), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56
www.verloren.nl bestel@verloren.nl



Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Het iconische beeld van gebombardeerd Rotterdam (Stadsarchief Rotterdam); Sociaal-democratische vrouwen demonstreren in het Maastrichtse Villapark, circa 1930 (RHCL, fotocollectie GAL, inv.nr. 43); Vestiging Hygiënisch Gesticht, 'Hygiëna-Bakkerijen' en winkels per district.

Het spektakel van het socialisme

Naar een sociale en architecturale biografie van Europese volkshuizen*

Het volkshuis: een gonzende bijenkorf

In visiting one of the large workingmen's clubhouses found in the cities, the visitor is impressed with the beehive qualities of the Belgian movement. At the 'Maison du Peuple' in Brussels (...) you find activity everywhere. The savings-bank department is swarming with women and children, come to conduct the business of the family. The café, the headquarters of the party, the offices of the co-operative societies, all are busy. In the evening there are debates, gymnasium contests, moving-picture shows, classes for instruction in the elementary branches, in art, and literature. A temperance movement, started by the workmen some years ago, has attained a great deal of influence. (...) Or you visit a co-operative bakery or butcher-shop or grocery store, and the same spirit of diligence, thrift, and reasonableness is there. And you are quite convinced that here is Socialism approximating somewhere near its ultimate form.¹

Een gonzende bijenkorf. Dat is de indruk die het Brusselse volkshuis naliет op de Amerikaanse schrijver Samuel Peter Orth bij zijn bezoek in 1913. Zijn citaat is een kernachtige weergave van het nieuwe bouwtype dat aan het einde van de negentiende eeuw in Europese arbeidersmilieus opkwam: het volkshuis. Deze volkshuizen bundelden tal van educatieve, culturele, sociale, commerciële en politieke diensten in één gebouw en waren een antwoord op de groeiende vraag van arbeiders naar een eigen, onafhankelijke plek in de publieke ruimte. De volkshuizen kenden hun bloeiperiode tijdens het interbellum, parallel aan de gegroeide macht van de arbeidersbeweging. Onder meer het grotere betaalbare vrijetijdsaanbod en de opkomst van de welvaartsstaat na de Tweede Wereldoorlog maakten veel functies van het volkshuis overbodig, waardoor de meeste volkshuizen ophielden te bestaan in de tweede helft van de twintigste eeuw. Veel gebouwen werden verkocht en herbested, of afgebroken.

Hoewel een exhaustieve inventaris van volkshuizen vooralsnog ontbreekt, zouden er volgens sommige schattingen maar liefst tweeduizend volkshuizen zijn geweest in heel Europa.² Behalve de concentratie van tal van functies in één gebouw en de focus op de arbeidersklasse, worden de volkshuizen ook gekenmerkt door een grote diversiteit,

* Dit artikel kwam tot stand in het kader van het fwo-project 'Het spektakel van het socialisme. Een transnationaal en interdisciplinair sociaal- en architectuurhistorisch onderzoek van volkshuizen in Europese steden (1900-1914)'. Onze dank gaat uit naar de promotoren Gita Deneckere en Fredie Floré voor hun inspirerende raad en welkome tips bij het schrijven van dit artikel.

¹ Samuel Peter Orth, *Socialism and democracy in Europe* (New York 1913) 145.

² Mario Scasighini, *La maison du peuple. Le temps d'un édifice de classe* (Lausanne 1991) 108.

zowel wat betreft hun inplanting, schaal en bouwstijl als wat betreft hun bouwheer. Men trof volkshuizen aan in rurale dorpskernen en in grootsteden; de schaal kon variëren van een bescheiden cafeetje tot een monumentaal en architecturaal meesterwerk; het volkshuis kon zich aan de traditionele, lokale architectuurstijl spiegelen of zich juist een vernieuwende progressieve bouwstijl aanmeten. Als bouwheren of financiers traden zowel vakbonden, coöperatieven, lokale partijafdelingen of filantropische genootschappen op.

Ons onderzoek richt zich specifiek op monumentale socialistische volkshuizen in Europese steden. In grootsteden namen volkshuizen vaak de vorm aan van indrukwekkende gebouwen die het socialistisch gedachtegoed wilden uitdragen. In en rond de volkshuizen speelden zich tal van activiteiten af, zowel dagdagelijkse praktijken als speciale evenementen, feesten en ceremonies. Het volkshuis – als architecturaal pronkstuk én als sociaalpolitiek (machts)instrument – manifesteerde zich als een waar ‘spektakel’ van het socialisme.

De talrijke onderzoeksmogelijkheden van dit diverse fenomeen zijn tot op heden onderbenut gebleven. Met de resultaten van het FWO-project ‘Het spektakel van het socialisme’ hopen we nieuwe belangstelling te stimuleren voor het omvangrijke volkshuizenfenomeen dat zich in de bestudeerde periode over heel Europa uitstrekte. Na een korte inleiding op de bestaande historiografie lichten we onze eigen onderzoeksoptzet toe. Deze wordt vervolgens kort geïllustreerd aan de hand van het befaamde Brusselse ‘Maison du Peuple’, waar progressieve architectuur en sociale strijd elkaar ontmoetten.

Een versnipperde maar veelzijdige onderzoekstraditie

De historiografie van volkshuizen is even veelsoortig als het fenomeen zelf. De eerste geschiedenissen van volkshuizen verschenen met hun ontstaan: de socialistische arbeidersbeweging schreef met trots de succesverhalen van haar volkshuizen in feestelijke publicaties, vaak naar aanleiding van jubilea.³ Ook in de latere twintigste eeuw toen veel volkshuizen hun oorspronkelijke functie hadden verloren, bleven gelijkaardige publicaties verschijnen door een groeiende interesse vanuit de bredere erfgoedsector. De laatste jaren is – vooral in Noord-Europa – deze belangstelling voor industrieel erfgoed en gebouwen van de arbeidersbeweging fors toegenomen.⁴

Academische interesse voor volkshuizen kwam er aan het begin van de jaren tachtig, en dit vooral in Duitsland en Italië. Een aantal van deze studies verschilde sterk van de jubileumboeken, gezien ze volkshuizen niet als afzonderlijke verhalen maar als een breder (socialistisch) fenomeen benaderde. Voor sommige werken springt bovendien de brede geografische oriëntering in het oog. Vooral de publicaties van Degl’Innocenti, Brauman en Scascighini waren baanbrekend omwille van hun West-Europese focus en hun interdisciplinaire opzet. Ze gelden dan ook terecht als standaardwerken binnen de onderzoekstraditie over volkshuizen.

3 Zie bijvoorbeeld: Max Hentschel e.a., *Trotz alledem. Das Volkshaus Leipzig im Wandel der Zeit* (Leipzig 1929); Berthold Alt en A. Hölzl, *Das erste Arbeiterheim. Zum 25 jährigen Bestande des Arbeiterheims und des Bezirks-Unterrichtsverbandes in Favoriten* (Wenen 1927).

4 Zo is er bijvoorbeeld de vraag om volkshuizen te nomineren als UNESCO-werelderfgoed: Peter Ludvigsen, ‘Workers’ assembly halls as a proposition for UNESCO’s World Heritage’, *International Journal of Heritage Studies* 19 (2013) 408-438.

De uitgaves van Degl'Innocenti en Brauman bundelen essays over volkshuizen in verschillende nationale contexten, respectievelijk met de klemtoon op sociale en architectuurgeschiedenis. Door deze essays in één publicatie te integreren, vestigden zij de aandacht op de omvang en diversiteit van het fenomeen. In zijn geschiedenis van Zwitserse volkshuizen, schetste Scasighini het ontstaan van de volkshuizen in het licht van de bredere arbeiderscultuur, en traceerde de ideologische oorsprong van het volkshuis. De volkshuizen zouden schatplichtig zijn aan de visies van utopisch-socialistische figuren zoals Owen, Fourier en Proudhon, maar ook de invloed van het Schotse Mechanics Institute – een volksuniversiteit – was onmiskenbaar.⁵

Van de jaren tachtig tot nu hebben onderzoekers tal van facetten van het volkshuis bevestigd. De politiserende functie van volkshuizen, de inbedding in de architectuur-historische en stedenbouwkundige context en de dagdagelijkse beleving van de volkshuisgebruikers zijn hiervan slechts enkele voorbeelden.⁶ Veruit de sterkste theoretische reflectie over volkshuizen werd geleverd door politicologe Margaret Kohn, die de volkshuizen benaderde vanuit de theorievorming over ruimtelijkheid. Op basis van Michel Foucaults 'heterotopie' schetste ze een fascinerend analytisch kader, waarbij ze het volkshuis beschouwt als een 'heterotopie van verzet' dat elementen uit de dominante maatschappelijke orde contesteert. Dit wordt verderop in het artikel dieper toegelicht.⁷

Typerend voor veel van deze studies echter is de verzuchting dat het onderzoek naar volkshuizen nog in zijn kinderschoenen staat. In de jaren tachtig sprak Marco De Michelis al over 'een absolute stilte' en in 2009 nog werd het onderzoeksveld omschreven als 'een bijna maagdelijk terrein'.⁸ Men zou dus kunnen stellen dat er een consensus heerst over het nijpend tekort aan academisch onderzoek naar volkshuizen. Tegelijk kan men niet ontkennen dat veel studies een ietwat geïsoleerd karakter hebben, in die zin dat er verrassend weinig aan de bestaande literatuur wordt gerefereerd. Het ontbreken van een internationaal historiografisch overzicht is tekenend voor de sterk versnipperde toestand waarin het academische onderzoek naar volkshuizen zich momenteel bevindt. Er tekenen zich dus twee grote uitdagingen af: enerzijds het integreren en bundelen van de bestaande inzichten en perspectieven uit de literatuur, en anderzijds een benadering vinden die de rijkdom van het volkshuizenfenomeen ten volle tot zijn recht doet komen.

5 Maurizio Degl'Innocenti, *Le case del popolo in Europa. Dalle origini alla seconda guerra mondiale* (Florence 1984); Annick Brauman e.a., *Architecture pour le peuple. Maisons du Peuple Belgique, Allemagne, Autriche, France, Grande-Bretagne, Italie, Pays-Bas, Suisse* (Brussel 1984); Scasighini, *La maison du peuple*.

6 Een greep uit de talrijke voorbeelden: Paula Cossart en Julien Talpin, 'Les Maisons du Peuple comme espaces de politisation', *Revue française de Science Politique* 62 (2012) 538-610; Tatiana Willems en Renaud Zeebroek, *Les maisons du Peuple entre militantisme et loisirs* (Brussel 2012); Jean Delhay, Françoise Dierkens-Aubry, *La maison du peuple de Victor Horta* (Brussel 1987); Heidi Nicola Topman, *A study of the rise and decline of selected labour halls in the Greater London area 1918-1979* (Londen 2006).

7 Margaret Kohn, 'The power of place. The House of the People as counterpublic', *Polity* 33 (2001) 503-526.

8 Francisco de Luis Martín en Luis Arias González, *Las casas del Pueblo y Centros Obreros socialistas en España. Estudio histórico, social y arquitectónico* (Madrid 2009) 37; Franco Bicosso en Marco De Michelis, *Case del popolo. Un'architettura monumentale del moderno* (Venetië 1986) vii.

Een caleidoscopische biografie

Als antwoord op deze uitdagingen pleiten we voor een 'biografische benadering' van het object, een paradigma dat terugvalt op het grensverleggende werk van cultureel antropoloog Igor Kopytoff.⁹ Specifiek voor een culturele biografie van gebouwen, gold het boek *Building lives. Constructing rites and passages* van kunsthistoricus Neil Harris als baanbrekend. Hij pleitte ervoor om gebouwen te benaderen als 'aging entities with life stories'.¹⁰ Net als mensen ondergaan gebouwen namelijk bepaalde transitierituelen die een andere fase in het leven markeren. Het openbreken van de grond kan bijvoorbeeld gelden als de aankondiging van een geboorte, de hoeksteenlegging kan gezien worden als doopsel en de inauguratie als een afstudeerceremonie.

Hoewel Harris' boek vaak werd bekritiseerd omdat het een 'catalogus van voorbeelden'¹¹ zou zijn zonder diepgaande uitwerking, werd zijn boek alom geprezen wegens de vernieuwende aanpak voor zowel sociale als architectuurgeschiedenis. Voor historici betekende dit namelijk het verlaten van geschreven teksten als de geprefereerde bron en het herwaarderen van visuele objecten, materiële objecten en gebouwen. Omgekeerd werden ook architectuurhistorici verder uitgedaagd om traditionele vragen over stijl, esthetiek en ontwerp te herzien. Dit sloot aan bij een tendens binnen architectuurgeschiedenis die al langer bezig was, waarbij meer aandacht kwam voor specifieke historische, socio-politieke en economische contextuele gegevens. Deze groeiende belangstelling voor de politieke en institutionele context van architectuur noopte ook tot het beschouwen van het stedenbouwkundig beleid en bouwprojecten als een veruiterlijking van een politieke identiteit – niet onbelangrijk voor dit onderzoek naar socialistische volkshuizen. Een ander element is de erkenning van nieuwe actoren en de 'meerstemmigheid' binnen het bouwproces en de bouwpraktijk. Immers, zoals Bertels en Tritsmans stellen, '(het beeld van) het gebouwde resultaat, maar ook het gebruik en misbruik, [is] de uitkomst van een complex onderhandelingsproces tussen verschillende actoren'.¹²

De biografische benadering van een gebouw is een uiterst geschikte ontmoetingsplek voor sociale, culturele en architectuurgeschiedenis. Bovendien staat deze benadering ons toe om oudere academische en publieksgerichte literatuur naadloos te integreren, aangezien afzonderlijke casestudies impliciet al zo'n biografisch narratief aannemen. Maar hoe kan een biografische benadering het geïsoleerde niveau van een gevalsstudie overstijgen en verschillende deelaspecten van het volkshuizenfenomeen simultaan belichten?

We verdelen het 'leven' van de volkshuizen onder in vier grote fasen: (1) de politieke ontstaanscontext, (2) de architecturale uitvoering, (3) het sociale, politieke en culturele gebruik van het gebouw en (4) het 'afterlife' van het volkshuis bij een eventuele herbestemming. Elke fase vraagt om een eigen invalshoek, corresponderend aan een specifiek

9 Igor Kopytoff, 'The cultural biography of things. Commoditization as process', in: A. Appadurai (red.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (Cambridge 1988) 64-94.

10 Neil Harris, *Building lives. Constructing rites and passages* (New Haven 1999) 2.

11 Kirsten Swinth, 'The life cycle of buildings. Structures in social and cultural history', *Reviews in American History* 28 (2000) 263-268, 268.

12 Inge Bertels en Bart Tritsmans, 'Stad en architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België', *Stadsgeschiedenis* 6 (2011) 93-106, 94.

theoretisch-methodologisch concept. De empirische basis waarop het onderzoeksproject dan steunt, wordt gevormd door vier casestudies: Brussel, Leipzig, Parijs en Wenen. Het stedelijk perspectief laat toe om de bijzondere relatie van het volkshuis en de stad te belichten en het nationale kader te doorbreken. De keuze voor de genoemde steden komt voort uit zowel de specifieke geschiedenis van elk volkshuis, als de rijkelijke beschikbaarheid van veelzijdig bronnenmateriaal. Wegens de opzet van dit artikel zal de onderzoeksopzet hier beknopt worden geïllustreerd met enkel Brussel als casestudy.

Naar een biografie van een volkshuis: het Brusselse *Maison du Peuple*

Aan het einde van de negentiende eeuw werd België gekarakteriseerd door een uitgebreide industrie, een liberaal beleid dat overheidsinterventies in de economie beperkte en een verpauperde arbeidersklasse zonder politieke inspraak. De golf van sociale onrusten die het land in 1886 teisterde, wordt vaak beschouwd als een breukpunt in het overheidsbeleid. In een poging om een algemene arbeidersrevolutie te vermijden, verzachtte het *laisser-faire* beleid en werden de eerste sociale wetten doorgevoerd: kinderarbeid werd aan banden gelegd, de huisvestingswet vergemakkelijkte eigendomsverwerving voor arbeiders, en de parlementaire *Commission d'Enquête de Travail* zou een publiek onderzoek instellen naar de ellendige arbeidsomstandigheden. Bovendien werd in 1893 het algemeen meervoudig stemrecht ingevoerd; een overwinning voor de in 1885 opgerichte Belgische Werklieden Partij/Parti Ouvrier Belge (BWP/POB) die vanaf haar ontstaan het algemeen stemrecht als speerpunt naar voor had geschoven. Het beleid na 1886 luidde dus het begin in van een stapsgewijs democratiseringsproces en zorgde voor (beperkte) sociale toegevingen aan de arbeidersklasse.¹³

Het was ook in 1886 dat drie actoren in het prille socialistische veld de handen in elkaar sloegen en besloten tot het oprichten van een gezamenlijke ruimte voor hun acties. Het ging om de bakkerscoöperatie Werkersbroodbakkerij/Boulangerie Coopérative Ouvrière, de hogervermelde BWP/POB en syndicale verenigingen. De snelgroeïende coöperatie had nood aan een uitgebreid verkooppunt en magazijn en de BWP/POB was uitgekeken op haar vaste vergaderlokaal in café Le Cygne. Dit was te ver verwijderd van de arbeidersbuurten en bovendien wilde de BWP/POB een veilig vergaderlokaal 'waar zij (...) ten behoeve van onbescheiden ooren, over hare werking kon beraadslagen'.¹⁴

Men vond een oplossing in een oude synagoge aan de Rue de Bavière. Op het gelijkvloers bevonden zich het café en een ruime vergaderzaal en de kelder bood ruimte voor de coöperatieve werking. De eerste verdieping werd ingericht als spektakelzaal en kantooruimte voor verschillende socialistische verenigingen. Het gebouw, benut door een samenwerking tussen de partij, vakbond en coöperatie, werd al snel 'maison du peuple' gedoopt – een naam die later werd overgenomen door de coöperatie.

Dit eerste bescheiden Brusselse 'volkshuis' aan de Place de Bavière werd echter al snel te klein. In 1898 had de BWP dankzij de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht immers 29 zetels in het parlement verworven, had de coöperatie maar liefst 11 miljoen broden verdeeld en telde ze naar eigen zeggen 17.000 leden.¹⁵ De socialis-

13 Gita Deneckere, Tom De Paepe en Bruno De Wever, *Een geschiedenis van België* (Gent 2012) 90-106.

14 Louis Octors, *De drie ontwikkelingsstijperken eener werkersinstelling* (Brussel 1914) 13.

15 Deneckere, De Paepe, De Wever, *Een geschiedenis van België*, 98 en Emile Vandervelde geciteerd in *De Sociaal-demokraat*, 6 april 1899.



Het Brusselse Maison du Peuple, ontworpen door Victor Horta. Met zijn art-nouveaustijl brak Horta met de dominante architecturale tradities, waardoor het socialistische volkshuis een icoon werd van politieke én architecturale vernieuwing (Sofam België, arch. Victor Horta, © 2016).

tische beweging zocht naarstig naar een groter en ook opvallender podium in de stedelijke ruimte, ter bevestiging van haar groeiend sociaal en politiek kapitaal. Hiertoe werd een opdracht geplaatst bij niemand minder dan de meester van de art nouveau architectuur: Victor Horta.

Met zijn nieuw Maison du Peuple schiep Horta ‘un palais qui ne serait pas un palais, mais une “maison” où l’air et la lumière seraient le luxe si longtemps exclu des taudis ouvriers’.¹⁶ Het werd een ‘huis’ dat niet alleen ruimte bood voor politieke congressen, culturele avonden en ontmoetingen in het café, maar ook elegante burelen voor de vele organisaties verbonden aan de socialistische arbeidersbeweging. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw was het Maison du Peuple aan de Stevensstraat de spil van de socialistische beweging – een ‘gonzende bijenkorf’, zoals de eerder vermelde Samuel Orth het omschreef. Toen het Maison du Peuple na de Tweede Wereldoorlog echter langzaam in onbruik raakte, werd het verkocht, om in 1964 onder luid internationaal protest onder de sloophamer te verdwijnen.

In wat volgt, presenteren we de mogelijkheden van een biografische benadering voor het onderzoek naar volkshuizen. Vier verschillende fases, elk corresponderend met een

¹⁶ Victor Horta, *Mémoires*, ed. Cécile Dulière (Brussel 1983) 48.

andere invalshoek, laten toe om de veelzijdigheid van het volkshuis te belichten, hier geïllustreerd aan de hand van het ‘leven’ van het Brusselse Maison du Peuple (1899-1964).

Politieke ontstaanscontext: Van de coulissen naar het podium (1885-1899)

Het citaat van Samuel Peter Orth waarmee dit artikel begon, eindigt met de intrigerende zin: ‘And you are quite convinced that here is Socialism approximating somewhere near its ultimate form.’ Met haar coöperatieve economie – tegenover de kapitalistische –, haar democratische werking, haar focus op de arbeidersklasse en nieuwe wereldvisie, plaatste de arbeidersbeweging zich niet alleen buiten het burgerlijk-elitair politieke systeem, maar zorgde ze voor een actieve contestatie van de dominante orde. Met de volkshuizen werd een alternatief universum geconstrueerd – een ‘mini socialistisch universum’ als het ware.

Dit is wat de hogervermelde Margaret Kohn aanduidt als de ‘heterotopie van verzet’. Ze liet zich hiervoor inspireren door Michel Foucaults ‘heterotopie’: letterlijk ‘andere plaats’. Foucault doelde hiermee op reëel bestaande plekken waarin elementen uit een dominante cultuur, ‘tegelijk worden gerepresenteerd, gecontesteerd en omgekeerd’.¹⁷ Aangezien het concept heterotopie een zeer breed toepassingsveld kent, benoemt Kohn de volkshuizen als een specifieke soort heterotopie: de heterotopie van verzet. Dit definieert ze als ‘a real counter-site that inverts and contests existing economic or social hierarchies. Its function is social transformation rather than escapism, containment, or denial. By challenging the conventions of the dominant society, it can be an important locus of struggle against normalization.’¹⁸

De volkshuizen corresponderen op verschillende vlakken met de eigenschappen die Foucault toekende aan een ‘heterotopie’. Ten eerste slagen de volkshuizen erin om elementen te verenigen die op zichzelf onverenigbaar zijn: organisaties van verschillende – soms tegenstrijdige – socialistische strekkingen komen namelijk samen in het volkshuis. De samenwerking tussen partij en coöperatie zoals die van het Brusselse volkshuis bijvoorbeeld, was ideologisch gezien niet overal vanzelfsprekend. In veel landen hadden coöperaties een uitgesproken antisocialistische connotatie en werden ze aanvankelijk geweerd uit officiële partijprogramma’s.¹⁹ Het Brusselse volkshuis verenigde deze organisaties onder één dak. Ten tweede correspondeert het volkshuis ook aan het ‘semi-doordringbaar’ karakter van een heterotopie. Hoewel de term *volkshuis* suggereert dat de ruimte voor iederéén toegankelijk is, werd de toegang in de praktijk beperkt tot leden van de arbeidersbeweging. En dit had ook een impact op het ruimtelijke ontwerp, stelt Kohn. De ingang van een volkshuis was niet zomaar een open verlengstuk van de straat, maar bood een zekere afscherming. Het volkshuis getuigt dus van een voortdurende evenwichtsoefening tussen zijn functie als beschermend ‘toevluchtsoord’ enerzijds en extravert ‘podium’ voor het socialisme anderzijds. Bovendien werd de dominante orde niet zomaar omgekeerd, maar actief gecontesteerd en ook uitgedragen naar de buitenwereld toe met het oog op het veranderen van de

17 Michel Foucault, ‘Des espaces autres’, *Architecture/Mouvement/Continuité* 5 (1984) 46-49, eigen vertaling.

18 Kohn, ‘The power of place’, 508, 510 en 525.

19 Hendrik Defoort, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Leuven 2006) 325-332.

maatschappij. Het concept 'heterotopie van verzet' laat toe om deze meervoudige en ietwat tegenstrijdige functies van bescherming, construeren en etaleren van een ander wereldbeeld simultaan te vatten.

Architecturale uitvoering: spectaculaire gebouwen

Door haar veelzijdige programmatorische noden vereiste het volkshuis een uniek en innovatief ontwerp waarvoor niet meteen een bouwtypologie voorhanden was. Het was echter onvermijdelijk dat ook elementen van de dominante traditie werden overgenomen. Dit balanceren tussen vernieuwing en overname zorgde voor verwoede debatten onder de partij-intellectuelen. Aan de hand van het concept 'toe-eigening' – 'de actieve op- of overname van de aangeboden cultuurgoederen' – kunnen we de zoektocht van de arbeidersbeweging naar een 'eigen' stijl analyseren.²⁰

Het tweede Brusselse volkshuis, geïnaugureerd in 1899, vormt hierin een bijzondere casus. Het wordt vaak naar voor geschoven als toonbeeld van de gedachte 'à des idées nouvelles, architecture nouvelle'.²¹ Met zijn op de natuur geïnspireerde asymmetrische, gebogen lijnen en het vernieuwend gebruik van materialen zoals ijzer en glas, vormde de art nouveau-stijl een breuk met het traditionele eclecticisme – de geliefkoosde stijl van de aristocratie. Ijzer en glas werden al sinds het midden van de negentiende eeuw gebruikt en vonden in de context van de industrialisering een dankbare toepassing in nieuwe bouwtypologieën zoals grootse expositiehallen, fabrieken en grootwarenhuizen. De toepassing van deze materialen – in het bijzonder ijzer – leidde echter ook tot verwoede debatten: Sommige architecten zetten ze in als substituut voor andere bouwmaterialen in een gelijkaardige vormtaal en ontwerp. Anderen, zoals Horta, ontwikkelden een geheel nieuwe vormtaal die rekening hield met de specifieke materiële eigenschappen van met name ijzer.²² Eigen aan de art nouveau was het niet langer beschouwen van ornament als een supplementair schoonheidseffect, maar het doelbewust samensmelten van ornament en vorm.²³

Dankzij de nauwe contacten van de POB/BWP-top met progressieve kunstenaars, wist de partij Horta te strikken voor de bouw van het nieuwe volkshuis. De architect ontwierp een slank gebouw uit ijzer, glas en steen waarvan de gevel de golvende lijnen volgde van het onregelmatige terrein dat de arbeidersbeweging had weten aan te kopen. Het ijzer stelde Horta in staat om een grote ruimte te overspannen met minder steunpilaren, en was tevens een rechtstreekse verwijzing naar de industriële wereld die de werkplek vormde voor de arbeiders. In zijn mémoires drukte Horta bovendien zijn wens uit om de arbeiders een waardige woning te bieden: 'construire un palais qui ne serait pas un palais, mais une "maison" où l'air et la lumière seraient le luxe si longtemps exclus des taudis ouvriers'.²⁴

Vanuit conservatieve hoek werd de art nouveau stijl misprijzend de 'palingstijl' of 'sliertenstijl' genoemd – een verwijzing naar de curves en golvende lijnen.²⁵ Het onder-

20 Willem Frijhoff, 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 2:6 (1997) 99-118, 100.

21 Delhaye en Dierkens-Aubry, *La maison du peuple de Victor Horta*, 26.

22 Barry Bergdoll, *European architecture 1750-1890* (Oxford 2000) 207; Alan Colquhoun, *Modern architecture* (Oxford 2002) 15.

23 Colquhoun, *Modern architecture*, 20.

24 Horta, *Mémoires*, 48.

25 Michèle Goslar, *Victor Horta (1861-1947). Leven – werk – art nouveau* (Brussel 2012) 235.

richt ervan werd aanvankelijk verboden aan het katholieke Sint-Lucas.²⁶ Maar het was net dit vernieuwende karakter dat de art nouveau zo aantrekkelijk maakte voor de POB/BWP. *Le Peuple* schreef vol trots over Horta: 'son architecture est révolutionnaire (...) il méprise le conventionnel, il dédaigne la tradition.'²⁷ Door haar innovatief gebruik van materiaal en vormtaal, had de art nouveau een progressieve connotatie waarmee de Brusselse socialistische arbeidersbeweging zich graag wilde profileren.²⁸

Bij veel volkshuizen deed zich echter het omgekeerde voor: de partijtop beklagde zich over het klakkeloos overnemen van traditionele bouwstijlen voor de socialistische volkshuizen, die tenslotte symbool moesten staan voor een nieuwe wereldvisie. Clara Zetkins befaamde verwijt dat de pralerige socialistische volkshuizen zich 'in niets [onderscheidden] van om het even welk burgerlijk handelshuis' wordt in dit opzicht vaak aangehaald.²⁹ De spanning tussen beïnvloeding en toe-eigening manifesteerde zich dus zowel in theoretische debatten als in het concrete ontwerp en inrichting van een volkshuis en zijn een cruciale fase in het leven van een volkshuis.

Het gebruik van het volkshuis: performances in en rond het volkshuis

Zoals reeds werd uiteengezet, was het eigen aan volkshuizen om ruimte te bieden aan een veelvoud van activiteiten: politieke bijeenkomsten, theater- of muziekvoorstellingen, educatieve voordrachten, sociale diensten, kantoorruimtes voor tal van aanverwante organisaties en winkels voor de coöperatie. Naast deze dagdagelijkse gebruikspraktijken, waren er ook speciale gelegenheden waarbij het volkshuis een belangrijke rol speelde, zoals de 1-Meiviering, politieke congressen, stakingen of ceremonies ter ere van het volkshuis zelf.

Theorievorming rond de zogeheten *performative turn* brengt de sociaal-politieke en de ruimtelijke betekenis van deze gebeurtenissen met elkaar in verband. Het volkshuis krijgt hierin de rol van 'podium' waar het gebeuren zich afspeelt voor de aanwezigen, die tegelijk toeschouwer en deelnemer zijn. Zowel dagdagelijkse praktijken als speciale ceremonies lenen zich voor een analyse als performance op sociaal-politiek én ruimtelijk vlak. In haar analyse van katholieke, koninklijke en socialistische stoeten in het late negentiende-eeuwse Amsterdam, stelt Nancy Stieber dat de rituele trajecten van de optochten moeten worden gelezen met kennis van historische sociale en ruimtelijke praktijken van de stad. Routes werden vaak uitgestippeld met het oog op bepaalde historische lezingen van een stad, waarbij de sociale samenstelling van een bepaald district of reeds bestaande rituelen belangrijke elementen van betekenisgeving waren.³⁰

De inauguratiefeesten voor het Brusselse volkshuis illustreren de rijke mogelijkheden van de *performative turn*. Duizenden mensen verzamelden zich in de straten

²⁶ Maurice Culot, 'Red steel and blue aesthetic', in: Frank Russell (red.), *Art nouveau architecture* (Londen 1986) 92.

²⁷ *Le Peuple*, 3 april 1899.

²⁸ De Art Nouveau werd wel degelijk door de bourgeoisie, maar vooral bij de links-progressieve bourgeoisie, en dit in een periode waarin socialisme en links-liberalisme elkaar nog vonden. Francis Strauven, 'Horta, Victor Pierre', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Brussel 2014) 454-472, 469 en 472.

²⁹ Clara Zetkin, 'Kunst en proletariaat', *Abonnement Germinal* (Gent 1912) 19.

³⁰ Nancy Stieber, 'Paths of empowerment. Ritual reinscription of meaning on the plan of Amsterdam, 1886-1914', in: Dana Arnold en Andrew Ballantyne (red.), *Architecture as experience. Radical change in spatial practice* (Londen 2004) 109-133; zie ook o.a. Louise Pelletier, 'Performing architecture. From medieval festival to modern-day carnival', in: Marcia Feuerstein en Gray Read (red.), *Architecture as a performing art* (Surrey 2013) 131-146; Matthias Reiss (red.), *The street as stage. Protest marches and public rallies since the nineteenth century* (Oxford 2007).

rond het nieuwe volkshuis, en afgevaardigden uit heel Europa zorgden voor politieke vertegenwoordiging. De feestelijke stoet die van het oude volkshuis naar het nieuwe trok, symboliseerde het afscheid van het eerste volkshuis, en de inwijding van het nieuwe. De feesten kregen niet alleen betekenis door het gebruik van de stedelijke ruimte, maar ook door de verwijzing naar de christelijke kalender: de inauguratie vond plaats in het paasweekend van 1899 en wordt dan ook herinnerd als 'rood Pasen'. Gedichten en muziek brachten hulde aan het oude en nieuw volkshuis, en de interieurdecoratie en gevelopschriften stonden bol van verwijzingen naar de socialistische geschiedenis.³¹ De inauguratiefeesten van het nieuwe Volkshuis waren de inwijding van een triomf van de arbeidersbeweging; de 'ouverture' van het spektakel van het socialisme.

De 'afterlife': een spel van herinnering

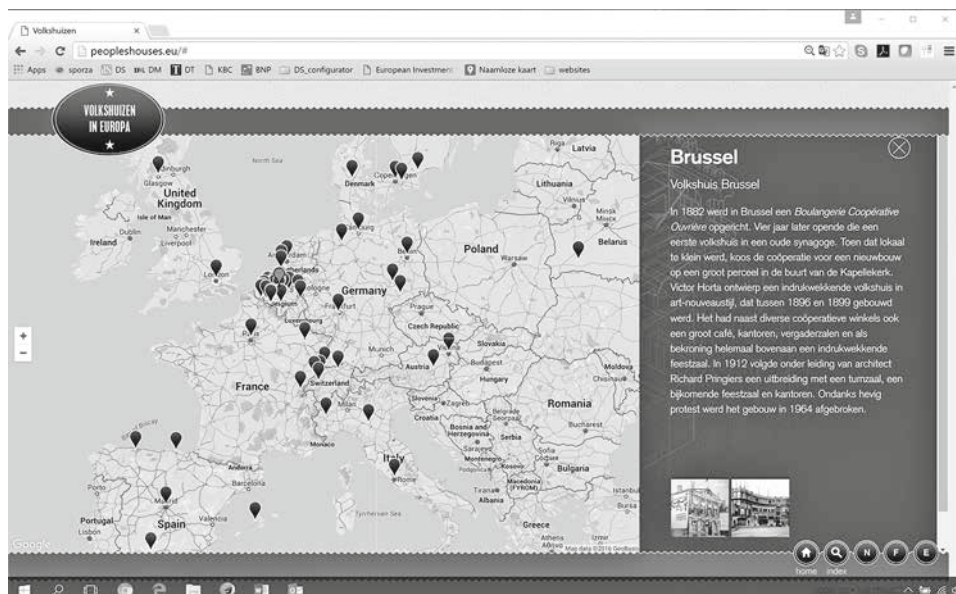
Tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw daalde het belang van volkshuizen in heel West-Europa. Veel volkshuizen hadden zwaar geleden onder de Tweede Wereldoorlog en zouden deze klap nooit meer te boven komen. Hoewel de gebouwen werden heropgericht, kampten ze met tal van problemen: het einde van de industrialisering zorgde voor een crisis binnen de arbeidersbeweging, de coöperatieven zagen hun omzet dalen door de opkomst van massaconsumptie en het cultuuraanbod in de volkshuizen werd overbodig door de groei van het populaire vrijetijdsaanbod in steden. Veel volkshuizen gingen failliet door het verdwijnen van de behoefte aan dit bouwtype – en aan de voorzieningen van de arbeidersbeweging in het algemeen.

Hoewel de oorspronkelijke functie van de volkshuizen verdween, bleven de gebouwen wel aanwezig in het stadslandschap als dragers van betekenissen en herinneringen. Meervoudig, want verschillende groepen kennen andere betekenissen toe aan de voormalige volkshuizen – voor sommigen zijn de gebouwen vooral betekenisvol in hun architectuurhistorische context, voor anderen dragen ze herinneringen aan een specifieke periode binnen de geschiedenis van het socialisme. Zulke sites die een herinnering belichamen en een gevoel voor historische continuïteit opwekken, werden door de Franse historicus Pierre Nora 'lieux de mémoire' genoemd. Dit theoretisch concept wordt ingezet in de slotfase van de biografie van de volkshuizen.³²

In 1963 besliste het beheerscomité van het Brusselse Volkshuis tot de sloop van hun gebouw. De coöperatieve meende dat het Volkshuis zijn tijd voorbij was en beschouwde het als een rem op haar groei mogelijkheden. De uiteindelijke afbraak kadert binnen de zogenaamde 'verbrusseling' van Brussel in de jaren zestig en zeventig. In de aanloop naar Expo '58 groeide onder het stadsbestuur de idee dat de stad gemoderniseerd moest worden. In deze periode werden in samenwerking met kapitaalkrachtige projectontwikkelaars heel wat historisch of architecturaal relevante gebouwen afgebroken om plaats te maken voor modernere, winstgevende bouwprojecten, waaronder ook het Volkshuis. Architecten wereldwijd uitten felle kritiek op het verdwijnen van wat zij beschouwden als een van de parels van Victor Horta en de art nouveau. Een petitie tegen de afbraak droeg zeshonderd handtekeningen, waaronder die van veel gerenommeerde architecten. De afbraak is dan ook benoemd als een 'dubbel misdrijf': 'een artistieke

31 *De Sociaaldemocraat*, 13 april 1899 en *De Werker*, 4 april 1899.

32 Pierre Nora, *Les lieux de mémoire* (Parijs 1984).



Met naar schatting tweeduizend volkshuizen verspreid over heel Europa, is de omvang van het volkshuizenfenomeen nooit eerder in kaart gebracht. Om daaraan te verhelpen, ontwikkelde Amsab-ISG in het kader van het FWO-onderzoeksproject een digitale, toegankelijke applicatie. Deze online database situeert de volkshuizen niet alleen op de Europese kaart maar voorziet voor elk (reeds gekend) volkshuis beknopte achtergrondinformatie en visueel materiaal. Momenteel is de database in volle opbouw maar ze zal honderden casussen bevatten, gaande van het volkshuis in Tampere (Finland) in het hoge noorden tot dat van Córdoba (Spanje) in het zuiden. De database is op te vatten als een ‘collectieve work in progress’, waarbij zowel onderzoekers als de internationale erfgoedgemeenschap wordt aangemoedigd om beschikbare kennis over lokale volkshuizen in te brengen onder coördinatie van Amsab-ISG. Nu al valt de kaart op door zijn rijkdom en diversiteit. Wij verwachten dan ook dat het project zowel de academische wereld, de erfgoedsector als lokale vorsers zal stimuleren om de beschikbare kennis via deze online applicatie te delen en te verspreiden. De database wordt officieel gelanceerd bij de boekpublicatie in 2017 (www.peopleshouses.eu/en).

misdaad, en een daad van morele zelfverminking van de arbeidersbeweging’ – aldus de befaamde architect en architectuurhistoricus Bruno Zevi.³³ Maar een reactie van de Belgische arbeidersbeweging zelf, de ooit zo trotse eigenaar van het gebouw, bleef uit. De voor- en tegenstanders van de sloop kenden elk hun eigen betekenis toe aan het verleden van het gebouw. Ze gaven het Volkshuis vorm als *lieu de mémoire* in overeenstemming met hun eigen positie in het debat en eisten zo hun recht van spreken op.

Sinds haar afbraak in 1964 bestaat het Maison du Peuple louter als imaginaire plaats. Er werden nieuwe plaatsen van herinnering in het leven geroepen die het gemis moesten opvangen. Zo werd de feestzaal gereconstrueerd in het Antwerpse Horta Grand Café en in het Brusselse metrostation Horta werden enkele ramen hergebruikt. Het feit dat de naam van Horta en niet de arbeidersbeweging zelf expliciet geassocieerd wordt

33 Geciteerd in: Michèle Goslar, *Victor Horta*, 232.

met deze nieuwe plaatsen, doet de vraag rijzen wiens *lieu de mémoire* het Brusselse Volkshuis vandaag is geworden. Volkshuizen als La Bellevilloise in Parijs of Vooruit in Gent werden niet afgebroken maar kregen een herbestemming als cultuurhuis. Maar anders dan het Brusselse Volkshuis, construeren ze een continuïteit met het socialistische verleden van het gebouw, eerder dan met de architect. Ook als plaatsen van herinnering blijven de volkshuizen dus het toonbeeld van een diversiteit aan invullingen.

Slot

Vanaf het einde van de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog ontstonden in heel Europa socialistische ‘volkshuizen’: gebouwen opgericht door de arbeidersbeweging waar deelorganisaties van de arbeidersbeweging hun zetel hadden en waar tal van politieke, educatieve en culturele activiteiten plaatsvonden. Hoewel het volkshuizenfenomeen een relatief korte periode besloeg, is een grote diversiteit merkbaar in schaal, bouwstijl, organisatie en praktijken.

Door haar meervoudige functie biedt het volkshuis mogelijkheden te over voor onderzoekers vanuit verschillende disciplines. Tegelijk vormt deze waaier aan mogelijkheden ook de grootste uitdaging: het literatuurcorpus is bijzonder versnipperd, en het is zoeken naar een coherent narratief dat in staat is de rijkdom van het volkshuizenfenomeen op bevattelijke wijze te integreren.

Het toepassen van een ‘biografische’ benadering op een selectie van vier volkshuizen, met een andere theoretisch-methodologische invalshoek per fase in het ‘leven’ van een volkshuis, laat toe om op beide uitdagingen in te spelen: oudere academische en publieksgerichte descriptieve benaderingen nemen dit biografisch narratief immers al impliciet aan, de verschillende invalshoeken belichten verscheidene facetten van het volkshuis en empirische casestudies illustreren de onderlinge diversiteit. In dit artikel werd voorlopig alleen het Brusselse Maison du Peuple opgevoerd als voorbeeld, maar het comparatieve opzet van het bredere onderzoeksproject wijst op frappante verschillen tussen volkshuizen in Europese steden. Het is pas door de individuele volkshuizen uit hun isolement te trekken en daarbij aandacht te besteden aan de politieke, architecturale en performatieve context dat de rijkdom van het fenomeen zichtbaar wordt.

INHOUD Stadsgeschiedenis II (2016) I

JADE BOSMANS en ILJA VAN DAMME

‘Naar buiten, stedeling! Zie wat groeit in het laboratorium van Onze-Lieve-Heer’. Het vegetarisme van het natuurgeneeskundig Hygiënisch Gesticht Van den Broeck en het denken over het geïndustrialiseerde voedselsysteem in het Antwerpse interbellum 1

AD KNOTTER

Het Boschstraatkwartier in Maastricht in de eerste decennia van de twintigste eeuw: een socialistisch (vrouwen)bolwerk 24

Werk in uitvoering

LAURA NYS en LITH LEFRANC

Het spektakel van het socialisme. Naar een sociale en architecturale biografie van Europese volkshuizen 49

JAN NAERT

Herlokalisering van de macht? Burgemeesters in bezet en bevrijd België en Noord-Frankrijk (1914-1921) 61

Reviews

SUSAN HOGERVORST en PIETER DE BRUIJN

Verbindend erfgoed, vervreemdend verleden. Het nieuwe Museum Rotterdam en lokaal historisch besef 78

JEROEN PUTTEVILS, JELTEN BAGUET, ELLEN DEBACKERE, DAGMAR GERMONPREZ, PIETER DE GRAEF, JULIE DE GROOT, BORIS HOREMANS, YANNICK DE MEULDER, SANNE MUURLING, MARJOLEIN SCHEPERS en ANS VERVAEKE

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse tijdschriften (2014) 90

Abstracts

115

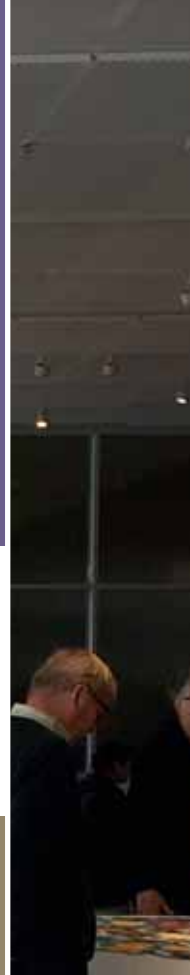
Personalia

117

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 11-2016-1



Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D. 309, B-2000 Antwerpen
Tel.: +32 (0)32 65 42 80
E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Pim Kooij (RU Groningen), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56
www.verloren.nl bestel@verloren.nl



Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Het iconische beeld van gebombardeerd Rotterdam (Stadsarchief Rotterdam); Sociaal-democratische vrouwen demonstreren in het Maastrichtse Villapark, circa 1930 (RHCL, fotocollectie GAL, inv.nr. 43); Vestiging Hygiënisch Gesticht, 'Hygiëna-Bakkerijen' en winkels per district.

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de stad

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31 (0)35 685 98 56. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.



Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.